

JĘZYKOZNAWSTWO OGÓLNE

Kognitywistyka UAM, rok II

WYKŁAD 6: SYSTEM LEKSYKALNY

JERZY POGONOWSKI

ZAKŁAD LOGIKI I KOGNITYWISTYKI UAM

1 Uwagi wstępne

Ten oraz następne dwa wykłady (o morfologii oraz o kategoriach gramatycznych) poświęcone są znaczeniom prostych składniowo jednostek językowych, czyli znaczeniom związanym z wyrazami oraz morfemami. Właściwie powinno się (naszym zdaniem) przeprowadzić te trzy wykłady jednocześnie, ze względu na połączenie ich problematyki. Niestety (?), wykładowca ma tylko jeden aparat artykulacyjny, a każdy ze słuchaczy tylko jedną parę uszu. Pozostaniemy zatem przy tradycyjnym liniowym sposobie prezentacji, pamiętając jednak, że ich kolejność jest kwestią naszego wyboru.

Interesować nas będą w owych trzech wykładach następujące rodzaje znaczeń:

1. *Znaczenia leksykalne*. Wyrażane przez rdzenie leksykalne.
2. *Dwa rodzaje znaczeń gramatycznych* (wyrażanych za pomocą regularnych środków, specyficznych dla danego języka):
 - (a) *Znaczenia słowotwórcze*. Inaczej: znaczenia derywacyjne.
 - (b) *Znaczenia fleksyjne*. Niezbyt szczęśliwy termin, ale przyjęty w polskiej literaturze lingwistycznej.

Znaczeniami wyrażeń złożonych zajmiemy się w późniejszych wykładach.

1.1 Znaczenie

Nawet jeśli nie mamy jednego, jedynie słusznego, powszechnie akceptowanego rozumienia pojęcia *znaczenie*, to możemy znaczenia badać, porównywać, coś o nich twierdzić, itd.

Przypomnijmy niektóre stanowiska w kwestii tego, czym są znaczenia (Grzegorzyczkowa 1990, rozdział I):

1. *Znaczenie jako myśl.* Znaczenie to typ myśli kojarzonej przez mówiących danym językiem z doznaniem określonego kompleksu dźwiękowego. Konceptualizm.
2. *Znaczenie jako zachowanie.* Znaczeniem wyrażenia jest zachowanie ludzi reagujących na posłyszenie tego wyrażenia. Behawioryzm.
3. *Znaczenie jako przedmiot idealny.* Znaczenia są bytami intencjonalnymi. Zakłada się istnienie różnego rodzaju bytów abstrakcyjnych, będących wytworami ludzkiej myśli. Fenomenologia.
4. *Znaczenie jako przedmiot lub cechy przedmiotów.* Wyrazy *denotują* przedmioty lub klasy przedmiotów, a *konotują* ogólne cechy, przysługujące tym przedmiotom. Semantyka logiczna.
5. *Znaczenie jako związek między wyrażeniami.* Znaczenie można rozumieć jako zbiór wniosków (konsekwencji), wynikających z danego wyrażenia. Pozytywizm logiczny.
6. *Znaczenie jako użycie.* Poznanie znaczenia wyrażenia polega na opanowaniu sposobów poprawnego operowania danym wyrażeniem oraz jego równoważnikami. Oksfordzka filozofia języka.
7. *Znaczenie jako własność znaku.* Znaczeniami są relacje między klasami ciągów fonicznych a klasami zjawisk, utrwalone w pewnej konwencji społecznej (świadomości językowej danej społeczności). Autorka cytowanej pracy zdaje się sympatyzować z takim właśnie określeniem.

Czasem głosi się, że *znaczeniem* znaku językowego jest treść przedstawieniowa zawarta w tym znaku. Składają się na nią różne komponenty, np.:

1. *Denotacja.* Inaczej: zakres. Ogół przedmiotów, do których odnosi się znak językowy. Elementy denotacji znaku nazywamy jego *desygnatami*.
2. *Konotacja.* Inaczej: treść. Ogół własności, przysługujących wszystkim desygnatom znaku.

1.2 Wesoła dygresja: Formal Concept Analysis

Kontekstem nazwiemy dowolny układ postaci (G, M, I) , gdzie G (ogół rozważanych obiektów) i M (ogół rozważanych cech) są zbiorami, a I relacją o dziedzinie G oraz przeciwdziedzinie M . Wyrażenie gIm czytamy: obiekt g ma cechę m .

Można czynić dalsze założenia o tego typu układach; w tym miejscu przywoływanie ich jest nieistotne. Zdefiniujmy dwa operatory na rodzinach zbiorów obiektów i cech:

$$\triangleright(A) = \{m \in M : (\forall g) [g \in A \rightarrow gIm]\}$$

$$\triangleleft(B) = \{g \in G : (\forall m) [m \in B \rightarrow gIm]\}$$

Para $(\triangleright, \triangleleft)$ jest odpowiedniością Galois. Dla dowolnego kontekstu (G, M, I) nazwiemy *pojęciem formalnym* tego kontekstu każdą parę (A, B) taką, że:

$$A \subseteq G, B \subseteq M, \triangleright(A) = B, \triangleleft(B) = A.$$

Ekstensją pojęcia formalnego (A, B) jest A , jego *intensją* jest B . Rodzinę wszystkich pojęć formalnych kontekstu (G, M, I) oznaczmy przez $\mathfrak{B}(G, M, I)$. Rodzina ta jest częściowo uporządkowana przez relację \prec zdefiniowaną następująco: $(A_1, B_1) \prec (A_2, B_2)$ wtedy i tylko wtedy, gdy $A_1 \subseteq A_2$ (co jest równoważne temu, że $B_2 \subseteq B_1$).

Podstawowe dla rozważanej problematyki twierdzenie wysłowić można następująco (zob. Bernhard Ganter, Rudolf Wille *Formal Concept Analysis. Mathematical Foundations*. Springer Verlag, Berlin Heidelberg New York, 1999, str. 20):

Twierdzenie. Krata pojęć $\mathfrak{B}(G, M, I)$ jest kratą zupełną, w której kresy zdefiniowane są równościami:

$$\bigwedge_{t \in T} (A_t, B_t) = \left(\bigcap_{t \in T} A_t, \triangleright(\triangleleft(\bigcup_{t \in T} B_t)) \right)$$

$$\bigvee_{t \in T} (A_t, B_t) = \left(\triangleleft(\triangleright(\bigcup_{t \in T} A_t)), \bigcap_{t \in T} B_t \right).$$

Przykłady krat pojęć znajdują słuchacze np. na stronie:

<http://www.fcahome.org.uk/examples.html>

W ciągu dalszych studiów kognitywistycznych słuchacze z pewnością zetkną się z Formal Concept Analysis oraz jej zastosowaniami.

Przypomnijmy jeszcze, że jeśli $f : \wp(X) \rightarrow \wp(Y)$ oraz $g : \wp(Y) \rightarrow \wp(X)$, to parę (f, g) nazywamy *odpowiedniością Galois*, gdy dla wszystkich $A, B \subseteq X$ oraz $C, D \subseteq Y$:

1. Jeśli $A \subseteq B$, to $f(B) \subseteq f(A)$
2. Jeśli $C \subseteq D$, to $g(D) \subseteq g(C)$
3. $A \subseteq g(f(A))$
4. $C \subseteq f(g(C))$

(to pojęcie definiuje się nieco ogólniej, ale w tym miejscu wystarczy ten szczególny przypadek).

1.3 Dyscypliny zajmujące się znaczeniami jednostek leksykalnych

Oto niektóre dyscypliny językoznawcze, które poświęcone są badaniu semantycznych aspektów leksyki:

1. *Leksykologia*. Bada strukturę inwentarza jednostek leksykalnych.
2. *Leksykografia*. Bada spisane inwentarze jednostek leksykalnych.
3. *Onomastyka*. Bada nazwy własne.
4. *Etymologia*. Bada pochodzenie znaczeń jednostek leksykalnych.

2 Jednostki systemu leksykalnego

Na interesujące nas uniwersum patrzeć można na dwa sposoby:

1. *Słownictwo*. To zasób elementów systemu leksykalnego traktowany jako zbiór, bez uwzględnienia zachodzących między tymi elementami zależności. Ów zasób ma charakter *otwarty*: dochodzą doń stale nowe elementy, pewne elementy giną w zapomnieniu.
2. *Leksykon*. To struktura relacyjna, której uniwersum stanowią jednostki leksykalne, rozważane wraz z łączącymi je zależnościami semantycznymi. Owe zależności dostrzegane są przez mówiących danym językiem.

2.1 Od segmentów mowy do leksemów?

Jak pamiętamy, w systemie dźwiękowym rozważa się kilka rodzajów jednostek: dźwięki (minimalne segmenty mowy, istotne z lingwistycznego punktu widzenia), głoski (klasy homofonicznych dźwięków) oraz fonemy (klasy głosek wyznaczone przez układ postulatów dla baz fonematycznych). Zauważmy, że w tym przypadku zarówno głoski, jak i fonemy wyznaczane są przez dobrze określone relacje równoważności.

Można uważać za pożądane, aby tego typu procedurę stosować także dla definiowania jednostek pozostałych podsystemów językowych. Oczywiście trzeba dysponować stosownymi relacjami równoważności, których klasy abstrakcji miałyby stanowić definiowane jednostki.

Na różnych poziomach języka odróżnia się *okazy* (*tokens*) oraz *typy* (*types*). Te pierwsze to wyrażenia konkretne, te drugie są tworam abstrakcyjnymi. Jeśli to możliwe, to staramy się definiować typy jako klasy abstrakcji okazji względem stosownej relacji równoważności.

Słuchacze mogą być zaskoczeni faktem, że językoznawcy nie są zgodni co do tego, jaka miałyby być poprawna, jedynie słuszna, powszechnie akceptowana definicja *wyrazu*. Podawane są różne propozycje, np.:

1. *Minimalna forma swobodna*. Ta charakterystyka odnosi się do graficznej strony języka: wyrazy miałyby wedle niej być ciągami znaków graficznych oddzielonych pauzami. Kłopot: nie każdy język używa pauz w piśmie. Inny kłopot: to, co w jednym języku jest minimalną formą swobodną, w innym języku może być układem takich form (np. frazą przyimkową).
2. *Układ morfemów, których żadna część nie jest wyrazem*. Funkcję odgraniczającą może pełnić np. stały akcent dynamiczny. Kłopot: np. w języku polskim nie wszystkie wyrazy mają akcent dynamiczny na przedostatniej sylabie.
3. *Minimalna forma kompletna co do informacji leksykalnej, słowotwórczej i fleksyjnej*. Chodzi przy tym o *okazy*, a więc konkretne segmenty mowy. Sympatyzujemy z tą propozycją.

Polscy językoznawcy dokonują np. odróżnień (Marek Świdziński, *Wstęp do językoznawstwa synchronicznego*, <http://slideplayer.pl/slide/8855159/>):

1. *Słowo*: napis między spacjami lub znakami interpunkcyjnymi.
2. *Forma wyrazowa*: słowo z interpretacją gramatyczną (część mowy, ewentualne wartości kategorii fleksyjnych, ewentualnie nazwa jednostki słownikowej).
3. *Leksem*: zbiór form wyrazowych o tym samym odniesieniu do rzeczywistości (i o podobnym kształcie).

W dalszym ciągu skupimy się na odróżnieniu:

1. *Wyrazów*. Rozumiemy je jako *okazy*, jednostki występujące w tekście (wypowiedzi). Lingwiści używają też terminu *wyraz tekstowy*.
2. *Leksemów*. Rozumiemy je jako typy: klasy wyrazów nieodróżnialnych pod względem znaczenia leksykalnego. Zamiast terminu *leksem* lingwiści używają czasem terminu *wyraz słownikowy*.

Ta dystynkcja wyrazy–leksemy podobna jest do omawianej wcześniej dystynkcji głoski–fonemy.

2.2 Typy znaczeń jednostek leksykalnych

Językoznawcy dokonują niekiedy subtelnych rozróżnień w charakterystyce znaczeń, np.:

1. *Znaczenie aktualne (tekstowe, kontekstowe)*. To znaczenie, w jakim wyraz został użyty w wypowiedzi. Tak więc, znaczenie aktualne wiąże się z wypowiedzią oraz jej kontekstem.
2. *Znaczenie leksykalne (systemowe)*. Suma wszystkich znaczeń kontekstowych. Słowniki podają znaczenia leksykalne, wyliczając możliwe znaczenia kontekstowe.
3. *Znaczenie etymologiczne*. Znaczenie rekonstruowane na podstawie znajomości pochodzenia wyrazu. Np.: *obfity* (od *płwieć*).
4. *Znaczenie realne*. Znaczenie, z którym kojarzymy dany wyraz (niezależnie od jego znaczenia pierwotnego). Np.: *stółek, piwnica*.

Lingwiści (czasem precyzyjnie, lecz niekiedy beztrąsko) używają całego mnóstwa dalszych jeszcze określeń typów znaczeń, np.: przedmiotowe, ekspresywne, asocjacyjne, stylistyczne, itp. Czasem podaje się charakterystykę (lub nawet definicję) tych terminów, często jednak odnośne rozważania ograniczone są do przykładów. Semantyka to trudna dyscyplina.

Znaczenia jednostek leksykalnych podlegają zmianom:

1. *Zawężenie znaczenia*. Np.: *bydło, złodziej, zboże*.
2. *Rozszerzenie znaczenia*. Np.: *ślusznik, sklep*.
3. *Przeniesienie znaczenia*. Np.: *bezcenny, kminić*.
4. *Zmiany stylistyczne*. Np.: *kmieć, dupa*.

O znaczeniach gramatycznych (słowotwórczych i fleksyjnych) opowiemy na kolejnych dwóch wykładach.

2.3 Atomy znaczenia leksykalnego

Jednym z pomysłów na opis leksykonu jest postulowanie istnienia *atomów znaczenia (semantic primitives)*: abstrakcyjnych jednostek, których wiązki miałyby tworzyć znaczenia leksykalne. Takie znaczenia elementarne byłyby już dalej nierozkładalne. Ponadto, w terminach tych znaczeń elementarnych powinno dać się zdefiniować relacje semantyczne między leksemami.

W dziejach lingwistyki (a także filozofii) wielokrotnie podejmowano próby ustalenia takiego inwentarza znaczeń elementarnych. Wymieńmy parę przykładów:

1. *Characteristica universalis*. Gottfried Wilhelm Leibniz posługiwał się tym terminem na oznaczenie uniwersalnego języka (pojęciowego), w którym można byłoby reprezentować całość wiedzy. Język ten miałby zostać wyposażony w aparat dedukcyjny (*calculus ratiocinator*), który pozwalałby przeprowadzać rozumowania.
2. *Model Sens ↔ Tekst*. Koncepcja semantyki, zaproponowana przez Igora Mielczuka, Aleksandra Żółkowskiego oraz Jurija Apresjana. Uwzględnia składnikową analizę znaczeń, ma służyć do rekonstrukcji „naiwnego” obrazu świata, ma reprezentować znajomość języka, a nie wiedzę o rzeczywistości.
3. *Semantic primitives*. Propozycje podane przez Annę Wierzbicką oraz Cliffa Goddarda. Poniższa tabela pochodzi z pracy Goddard 2002:

Category:	Primes:
Substantives	I, YOU, SOMEONE/PERSON, PEOPLE
Relational Substantives	SOMETHING/THING, BODY, KIND, PART
Determiners	THIS, THE SAME, OTHER
Quantifiers	ONE, TWO, SOME, ALL, MANY/MUCH
Evaluators	GOOD, BAD
Descriptors	BIG, SMALL
Mental predicates	THINK, KNOW, WANT, FEEL, SEE, HEAR
Speech	SAY, WORDS, TRUE
Actions, Events, Movement, contact	DO, HAPPEN, MOVE
Existence, Possession	THERE IS/EXIST, HAVE
Life and Death	LIVE, DIE
Time	WHEN/TIME, NOW, BEFORE, AFTER, A LONG TIME, A SHORT TIME, FOR SOME TIME, MOMENT
Space	WHERE/PLACE, HERE, ABOVE, BELOW, FAR, NEAR, SIDE, INSIDE, TOUCH (CONTACT)
Logical Concepts	NOT, MAYBE, CAN, BECAUSE, IF
Intensifier, Augmenter	VERY, MORE
Similarity	LIKE/WAY

Oto przykład definiowania znaczenia słowa *zawiść* poprzez odwołanie się do sytuacji prototypowej (za: Wierzbicka, A. 1999. *Język – umysł – kultura*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 40):

X czuje zawiść=
czasem osoba myśli coś takiego:
„coś dobrego zdarzyło się innej osobie
to nie zdarzyło się mnie
chcę, żeby rzeczy takie jak ta zdarzały się mnie”
z tego powodu ta osoba czuje coś złego
X czuje coś takiego

Znaczenia elementarne można zatem traktować jako elementy *metajęzyka*, służącego do opisu semantyki leksykalnej. Podobnie jak w przypadku parametrów (wymiarów) artykulacyjnych w fonologii, znaczenia elementarne grupowane byłyby w zestawy znaczeń jednorodnych, tworząc w ten sposób *parametry semantyczne*.

Przykładami takich parametrów semantycznych (wraz z tworzącymi je znaczeniami elementarnymi) mogą być (za: Bańczerowski, Pogonowski, Zgółka 1982, 199–201):

1. *Technika oznaczania*: nazywanie, szeregowanie, wskazywanie
2. *Zasięg oznaczania*: apellativun, nomen proprium
3. *Kategoria ontologiczna*: człowiek, zwierzę, przedmiot, narzędzie, czynność, stan, proces, zjawisko, . . .
4. *Dostępność poznawcza*: konkretność, abstrakcyjność
5. *Sposób istnienia*: żywotność, nieżywotność
6. *Sposób powstania*: naturalność, sztuczność
7. *Rodzaj zbioru*: policzalność, niepoliczalność
8. *Stopień zaznajomienia*: określoność, nieokreśloność
9. *Kształt*: okrągłość, podłużność, owalność, kulistość, . . .
10. *Rozmiar*: deminutywność, augmentatywność, neutralność
11. *Stopień intensywności*: mała intensywność, duża intensywność, wielka intensywność
12. *Stopień afektywności*: hipokorystyczność, zgrubiałość, neutralność
13. Prawdopodobnie jeszcze wiele (dziesiątki? setki?) innych parametrów. . .

Byłoby oczywiście wspaniale, gdyby udało się podać taki uniwersalny katalog parametrów semantycznych, a jednostki leksykalne *każdego* języka definiować jako wiązki cech branych z poszczególnych parametrów. Osobiście zajmujemy stanowisko pesymistyczne wobec możliwości zrealizowania takiego projektu. Ale można próbować, to wolna planeta.

Należy nadto podkreślić, że znaczenia, które są leksykalne w jednym języku mogą być znaczeniami gramatycznymi w innym. Liczne przykłady poznamy w trakcie dalszych wykładów.

3 Relacje między jednostkami systemu leksykalnego

Z czysto formalnego, logicznego punktu widzenia relacje na tym poziomie języka mogą być m.in. następujących rodzajów:

1. *Relacje porządkujące*. Ustalają hierarchiczną strukturę leksykonu lub jego uporządkowanie liniowe (ze względu na jakąś własność – np. częstość użycia).
2. *Relacje podobieństwa*. Ustalają, które elementy leksykonu są tożsame znaczeniowo lub bliskie znaczeniowo.
3. *Relacje opozycji*. Ustalają, które elementy leksykonu różnią się (w określony sposób) znaczeniem.

Oprócz zależności, które dostrzegają użytkownicy języka rozważa się w lingwistyce cały szereg relacji, które wymyślają teoretycy. Tu skupimy się jedynie na tych pierwszych.

3.1 Polisemia

O *polisemii* mówimy wtedy, gdy dany leksem ma więcej niż jedno znaczenie, a nieco dokładniej, gdy używany jest w wielu znaczeniach, przy czym istnieje związek (np. etymologiczny) pomiędzy wchodzącymi w grę znaczeniami. Na przykład:

1. *Klucz*
2. *Język*
3. *Żuraw*
4. *Głowa*.

3.2 Homonimia

Homonimia polega na wyrażaniu różnych znaczeń przez tę samą jednostkę leksykalną, przy czym nie ma bezpośredniego związku pomiędzy wchodzącymi w grę znaczeniami. Na przykład:

1. *Ranny*
2. *Zamek*
3. *Dam*
4. *Wydrze wydrzę wydrze wydrze wydrze wydrzę.*
5. *Eifersucht ist eine Leidenschaft, die mit Eifer sucht, was Leiden schafft.* Zazdrość jest pasją, która z zapalem szuka tego, co wywołuje cierpienie.

3.3 Hiponimia

Hiponimia to relacja *podrzędności* znaczenia. Poprzedniki tej relacji nazywamy *hiponimami*, a jej następniki *hiperonimami*. Zwykło się też używać terminu *kohiponimy* dla leksemów, które mają wspólny (bezpośredni) hiperonim. Na przykład:

1. *stół – mebel*
2. *jamnik – pies*
3. *tęczowy – wielobarwny*
4. *chłęptać – spożywać.*

Kryteria ustalania zachodzenia hiponimii:

1. *Zawieranie się zakresów.* *X* jest hiponimem *Y*, gdy zakres *X* zawiera się w zakresie *Y*.
2. *Zawieranie się treści.* *X* jest hiponimem *Y*, gdy treść *Y* zawiera się w treści *X*.
3. *Podstawialność w zdaniach (salva veritate).* *X* jest hiponimem *Y*, gdy (każde) zdanie *S* zawierające *X* implikuje zdanie powstające z *S* poprzez zastąpienie wystąpień *X* na wystąpienia *Y*.

3.4 Synonimia

Synonimia to relacja tożsamości znaczenia. Powstaje naturalne pytanie: po cóż miałyby istnieć w języku jednostki synonimiczne? Może synonimia, rozumiana jako ścisła tożsamość znaczenia jest po prostu relacją identyczności? Przykłady:

1. *ziemniak – kartofel*
2. *sztandar – chorągiew*
3. *traktor – ciągnik*
4. *lingwistyka – językoznawstwo.*

Kryteria ustalania zachodzenia synonimii:

1. *Równość zakresów.* *X* jest synonimem *Y*, gdy zakres *X* jest identyczny z zakresem *Y*.
2. *Równość treści.* *X* jest synonimem *Y*, gdy treść *X* jest identyczna z treścią *Y*.
3. *Wzajemna wymienialność we wszystkich zdaniach (salva veritate).* *X* jest synonimem *Y*, gdy *X* można zamienić na *Y* w każdym zdaniu, bez zmiany wartości logicznej tego zdania.

3.5 Bliskoznaczność

Bliskoznaczność to niejako słabsza odmiana synonimii. Za bliskoznaczne uważamy takie leksemy, których znaczenie są sobie stosunkowo bliskie. Na przykład:

1. *ksiądz – zakonnik*
2. *wada – usterka*
3. *zeszyt – kajet*
4. *dziecko – bachor.*

Kryteria ustalania zachodzenia bliskoznaczności:

1. *Niepustość iloczynu zakresów.* *X* jest bliskoznaczny z *Y*, gdy przekrój (iloczyn) zakresów *X* oraz *Y* jest niepusty.

2. *Niepustość iloczynu treści.* X jest bliskoznaczny z Y , gdy przekrój (iloczyn) treści X oraz Y jest niepusty.
3. *Wzajemna wymienialność w niektórych zdaniach (salva veritate).* X jest bliskoznaczny z Y , gdy X można zamienić na Y w co najmniej jednym zdaniu, bez zmiany wartości logicznej tego zdania.

3.6 Antonimia

Inną ważną grupą relacji semantycznych są różnego rodzaju *opozycje* – przeciwieństwa znaczeniowe.

1. *Antonimia właściwa.* Kontrast znaczeniowy może być dychotomiczny lub może dotyczyć cechy stopniowalnej, np.:
 - (a) *biały – czarny*
 - (b) *mądry – głupi*
 - (c) *ciepło – zimno*
 - (d) *dodać – odjąć.*
2. *Komplementarność.* W Grzegorzycykowa 2007 na stronie 138 znajdujemy następujące określenie tej relacji: *Dwa wyrażenia są w relacji komplementarnej, jeśli odnoszą się znaczeniowo do tej samej klasy pojęciowej (są względem siebie kohiponimami) i, przeciwstawiając się sobie określoną cechą, pokrywają łącznie całość zakresu pojęcia nadrzędnego, np. kobieta i mężczyzna pokrywają zakres znaczenia wyrazu człowiek.*
 - (a) *żywy – martwy*
 - (b) *zaczynać – kończyć*
 - (c) *prawdziwy – fałszywy.*
3. *Odwrótność.* Ta zależność łączy wyrazy występujące w zdaniach, które ujmują tę samą sytuację z różnych punktów widzenia, np.:
 - (a) *kupić – sprzedać*
 - (b) *gonić – uciekać*
 - (c) *zwycięstwo – porażka*
 - (d) *wygrać – przegrać*
 - (e) *zwierzchnik – podwładny.*

4. *Enantiosemia*. Z tą relacją mamy do czynienia, gdy przeciwstawne są znaczenia jednego wyrazu, np.: *pożyczać* (od kogoś lub komuś), *wynająć* (od kogoś lub komuś).
5. *Oksymorony*. Ten termin oznacza zestawienie wyrazów, których znaczenia są wzajem sprzeczne, np.: *bezdzienna matka*, *żywy trup*, *sucha woda*.

3.7 Pola semantyczne

Pole semantyczne to zespół jednostek leksykalnych powiązanych relacjami semantycznymi (wymienionymi powyżej). Takie pola mogą mieć strukturę *radialną* (gdy jakiś element zajmuje pozycję centralną) lub bardziej skomplikowaną.

Przykłady niektórych (intensywnie badanych przez lingwistów) pól semantycznych:

1. *Nazwy barw*.
2. *Nazwy stosunków pokrewieństwa*.
3. *Nazwy uczuć*.
4. *Czasowniki oznaczające ruch*.

3.8 Metafora

Metafora oznacza użycie wyrazu na oznaczenie czegoś różnego od jego pierwotnej (normalnej, standardowej) denotacji, jednak pod jakimś względem do niej podobnego. To podobieństwo może dotyczyć np.: sposobu zachowania lub działania, pełnionych funkcji, kształtu, itd.

1. *ostry dowcip*
2. *twarde życie*
3. *blady kształt*
4. *deszcz nagród*
5. *jesień życia*.

Tak rozumiana metafora jest środkiem stylistycznym. Na zajęciach z *językoznawstwa kognitywnego* słuchacze dowiedzą się o podstawowej roli *metafor poznawczych* w języku.

3.9 Metonimia

Metonimia to przeniesienie znaczenia wyrazu na oznaczenie czegoś, co pozostaje w pewnej styczności do jego pierwotnej (normalnej, standardowej) denotacji. Owa styczność może dotyczyć np.:

1. *miejsca*: cały Poznań podziwia arcybiskupa
2. *narzędzia*: pierwsza szabla Rzeczypospolitej
3. *autora*: czytać Dostojewskiego
4. *miary*: wychylić kufel

3.10 Synekdocha

Jest to pewna odmiana metonimii, polegająca na zastąpieniu wyrażenia o znaczeniu ogólniejszym przez mniej ogólne, lub na odwrót.

1. *pars pro toto*: własny ką (zamiast: własny dom)
2. *totum pro parte*: Ameryka (zamiast: USA).

3.11 Tabu, eufemizmy i wulgaryzmy

W każdej kulturze obowiązują określone normy, zakazujące używania pewnych wyrażeń, ze względów np.: religijnych, politycznych, obyczajowych. Mówimy w takim przypadku o *tabu* językowym. Dla uniknięcia naruszania tabu językowego posługujemy się *eufemizmami*. W wielu kulturach spotykamy liczne eufemizmy dotyczące śmierci oraz umierania.

Wulgaryzmy to wyrażenia odczuwane przez użytkowników języka jako ordynarne, prostackie, o ujemnym zabarwieniu emocjonalnym. Często używamy wulgaryzmów dla wyrażenia emocji.

4 Obiecanki

Podane wyżej informacje mają charakter przedszkolny. Słuchacze dowiedzą się o wiele więcej na temat systemu leksykalnego na zajęciach z *językoznawstwa kognitywnego*. Ta obietnica dotyczy zresztą nie tylko systemu leksykalnego, ale wszystkich części składowych systemu języka.

5 Uwaga redakcyjna

Tematy poruszone na dzisiejszym wykładzie omówione są w skrócie w rozdziałach 9 i 10 książki Grzegorzycykowa 2007, natomiast nieco więcej komentarzy dotyczących semantyki zawiera część pierwsza (czyli rozdziały I–IV) książki Grzegorzycykowa 1990. Przypominamy, że znajomość (całości) obu wymienionych książek jest wymagana na egzaminie z językoznawstwa ogólnego. Niniejsza notatka (podobnie jak poprzednie oraz przyszłe) stanowi jedynie skrótowy przewodnik po treściach omówionych na wykładzie.

Odnośniki bibliograficzne

Bańczerowski, J., Pogonowski, J., Zgółka, T. 1982. *Wstęp do językoznawstwa*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

Goddard, C. 2002. W: Cliff Goddard, Anna Wierzbicka (eds). *Meaning and Universal Grammar – Theory and Empirical Findings*. Volume I. John Benjamins, Amsterdam, 5–40.

Grzegorzycykowa, R. 1990. *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Grzegorzycykowa, R. 2007. *Wstęp do językoznawstwa*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Juszczak, K. 2014. *Językoznawstwo ogólne. Wykład dla studentów kognitywistyki*. Semantyka. Dostępne na:

<http://www.slideshare.net/Linguist/kogni2014semantyka>